

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930, 2. '94 (477) "XVI/ XVII"

Іван Тимів

ВІРМЕНСЬКІ ЛІТОПИСНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКІ НАБИГИ НА УКРАЇНУ В XVI–XVII СТ.

В статті розглянуто повідомлення вірменських літописних джерел про татарські і турецькі походи в українські землі в XVI–XVII ст.; розкрито зміст паризької і венеціанської редакцій "Кам'янецької хроніки" та інших літописів; подано хронологію нападів та їх чисельність, наслідки ворожих вторгнень; висвітлено результати сучасних джерелознавчих досліджень вірменських літописів вітчизняними і зарубіжними істориками; з'ясовано інформативну важливість хронікальних відомостей вірменських джерел для вивчення історії османських і татарських нападів на Україну.

Ключові слова: архіви, вірменські хроніки, рукописи, джерелознавчі дослідження, набіги.

Вірмено-кипчацька писемна спадщина здавна була об'єктом зацікавлення як вітчизняних, так і зарубіжних джерелознавців, мовознавців, істориків. Вивчаючи половецькі писемні джерела, дослідники принагідно торкалися у своїх працях й питання турецьких набігів на українські землі у XV–XVII ст. Різні проблеми розглядалися у працях Садока Баронча [40; 41], Ісидора Шараневича, (висвітлив роль вірмен у відбудові економіки міст, спустошених ординськими набігами) [47], Агатангела Кримського [27], Тимофія Груніна [24] (учень А. Кримського, опублікував 298 записів за 1559–1567 рр.) [15, с. 587], Омеляна Пріцака [33], Ноя Рашби [34], Олександра Гаркавця [10–15], Ярослава Дашкевича [20–23; 43], Ярослава Ісаєвича [25–26], Дмитра Мишка [31], Федора Шевченка [38] та інших.

Із зарубіжних дослідників писемну вірмено-кипчацьку спадщину у тому числі й вірменські хроніки, вивчали і продовжують досліджувати сходознавці Гевонд Алішан [5], Ашот Абрамян [2], П'єр Акіян [39] (Австрія), Алексан Акоюн [3–4; 51], Аюп Анасян [6–7], Вагген Восканян [8], Вартан Григорян [17–18] (опублікував 632 акти із вірменських судових книг 1572–1575 рр. [17, с. 280], Левон Хачіян [32] (Вірменія), Едмонд Шютц [48], Іштван Вашарі [50] (Угорщина), Фердинанд Бішоф (опублікував низку грамот, наданих польськими королями вірменам) [42] (Австрія, Німеччина), Тадеуш Маньковський [45], Кшиштоф Рошко [46], Едвард Триярський [43; 49] (Польща), Жан Дені [44] (Франція). Іскандер Абдулін [1] (Казань, Татарстан), Сейсенбай Кудасов [28, 37, с. 98, 100] (Шимкент, Казахстан) та ін.

Однак спроба поглянути на проблему ворожих наїздів на українські землі очима давніх вірменських літописців і мандрівників здійснюється вперше.

Мета статті – здійснити огляд вірменських літописних джерелознавчих студій, у яких містяться звістки про ординські і османські набіги на українські землі у XVII ст. для більш повного, всебічного і цілісного висвітлення подій ворожої експансії в Україну.

Завдання пропонованої розвідки – проаналізувати зміст вірменських літописних повідомлень "Кам'янецької хроніки" та подорожніх записок Симеона Лехаці про турецькі і татарські набіги на українські землі; виокремити найбільш важливі звістки, вказати їх інформативну цінність та важливість як оригінальних історичних джерел, заснованих на свідченнях очевидців подій; розглянути сучасні джерелознавчі студії вірменських літописів.

У XIV–XV ст. Крим став основою базою вірменської еміграції в Україну. У 1330 р. сюди до генуезьких колоній із приволзької татарської столиці Золотої Орди Сараю переселилася значна кількість вірмен*, котрі принесли із собою половецьку мову, що у XVI – першій половині XVII ст. була панівною у вірменських колоніях України (Львів, Кам'янець, Станіслав та ін. Вірмено-половецька мова тоді стала актовою мовою у діловодстві вірменських громад (1521–1680 рр.). Цією

* Щодо переселення вірмен і утворення їх колоній в Україні існує й інша точка зору. На думку Іскандера Абдуліна, масове переселення вірменів із Сараю проходило одночасно або майже одночасно до Кафи і Кам'янця. Тому вірменська колонія у Кам'янці могла бути утворена не вихідцями із Кафи, а безпосередньо кипчакомовними вірменами із Сараю [1, с. 119]. Другий потік вірменських переселенців йшов із Малої Азії і Балканського півострова, він був пов'язаний із наступом турків у Закавказзі і на Балканах (Мишко Д. Жизнь армян в Подолии в XIV–XVII вв. – С. 187). Очевидно, саме тому архієпископ Ян Прухницький у своїй реляції 1620 р. (єдиний з авторів XVI–XVII ст.), вказує на переселення вірмен з Вірменії (Осіпян О. Л. "Реляція" Львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького як джерело з історії вірменської громади Львова / О. Л. Осіпян // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 193).

мовою складала метричні записи, шлюбні контракти, судові протоколи, історичні хроніки, подорожні записки [20, с. 69; 22, с. 169; 33, с. 117] тощо.

Мовою давніх вірмен, якою велися записи до судових книг, окрім вірменено-кипчацької, була польська, італійська, єврейська, татарська, (1630–1641 рр.), українська (вірменськими буквами). Найдавніші вірмено-кипчацькі записи відносяться до 1521 р., а найпізніші – до 1786 р.; серед них є й польськомовні акти, у яких заголовок вірменською, а решта тексту польською мовою. Сьогодні відомі 36 судових актових книги [9, с. 282; 17, 286; 22, с. 153].

Як встановлено ученими, одним із духовних центрів кам'янецьких вірменів була церква св. Миколая, споруджена 1398 р., зруйнована у 30-х рр. ХХ ст. Тут зберігалася печатка вірменської колонії, прапор, укази польських королів про надання вірменам привілеїв. Знаходилася й невелика книгозбірня з рукописами. Деякі рукописні книги зберігалися в приміщенні дзвіниці [17, с. 283]. Тут, між іншими, знаходився й рукопис "Пам'ятної записки 1620 р." (610 арк.) священика Агопа (1582–1621), автора "Кам'янецької хроніки". У 1891 р. цей синаксар або Життя святих разом із 44 вірменськими рукописами перевезено до Санкт-Петербурга [1, с. 118, 119].

До нашого часу дійшли вірменські рукописні твори літописного характеру, зокрема "Кам'янецька хроніка", а також актові книги та окремі документи різноманітного змісту. Ці історичні джерела мають важливе значення для дослідження вірменсько-українських взаємовідносин, вірменських колоній в Україні, торговельних зв'язків зі Сходом, боротьби козацтва з татарами й турками [20, с. 69] та ін.

Дослідження вірменських історичних хронік, здійснені професором філології Олександром Гаркавцем, засвідчують, що донині збереглися три вірмено-кипчацькі літописи: "Кам'янецька хроніка", "Венеціанська хроніка", а також "Хроніка Польського улусу", інакше "Хроніка Польщі" [9, с. 81; 14, с. 535–567, 1041–1072, 1078–1079].

Археограф і сходознавець О. Гаркавець опрацював і видав як документальну збірку книгу "Кипчацька писемна спадщина", у якій оприлюднив значний масив вірмено-кипчацьких рукописних джерел, що зберігаються у архівосховищах й бібліотеках України та різних країн Європи. Цінними джерелами з історії України, що мають відношення до османських і кримсько-татарських нападів, є опубліковані кипчацька частина венеціанського рукопису "Кам'янецької хроніки" № 1700 [14, с. 535–567], кипчацька частина "Кам'янецької хроніки" із паризького рукопису № 194, що входить до збірника братів священика Агопа і Аксента, синів авакареца Крікора із Кам'янця-Подільського ("Кам'янецька хроніка", кипчацька частина 1610–1652 рр.) [14, с. 1065–1072].

Важливим джерелом про турецькі і татарські набіги є "Венеціанська хроніка та інші справи" із цього збірника, що охоплюють події 1410–1536 рр. [14, с. 1072–1078]. Ця частина містить цікаві і маловідомі хронологічні свідчення про турецькі і татарські вторгнення до Руського воєводства на початку ХVІІ ст. [14, с. 1074–1075]. Наприкінці збірки подано коротку "Хроніку Польщі" [14, с. 1070–1079]. Докладніше про ці літописи йтиметься далі.

Серед інших матеріалів дослідник подав відомості про актові книги та витяги із документів Львівського, Кам'янець-Подільського вірменського в'їтківського судів [14, с. 146–148, 872–951], запис із книги Станіславського вірменського суду 1681–1689 рр. [14, с. 770–771]. Про фрагменти архіву вірменської громади Станіславава згадує у своїй праці й польський історик Тадеуш Маньковський [45, с. 2].

Значним є також внесок у вивчення вірменських історичних джерел з історії України іншого відомого українського сходознавця Ярослава Романовича Дашкевича, який також досліджував тексти "Кам'янецької хроніки", вивчав і публікував актові документи вірменського судочинства, записи вірменської епіграфіки, зробив цікаві припущення про походження "Хроніки Польщі" [21, 22; 20, с. 69].

"Кам'янецька хроніка" ХVІ–ХVІІ ст., як пам'ятка літописного типу, охоплює події 1430–1652 рр. і складається із декількох частин, що різняться мовою і стилістикою. Літопис – результат діяльності кількох авторів. У ХVІ ст. записи здійснював Тер Аванес Авагерец, а в ХVІІ ст. – Тер Агоп (помер 1621 р., син кам'янецького архіпресвітера) і Тер Аксент. Одні з них писали старовірменською (до 1610 р.), інші – вірмено-половецькою (від 1611 р.) мовами. Упродовж 1611–1621 рр. хроніку вів Тер Агоп Дашян, а далі – його брат Аксент – експерт з питань торгівлі між українськими вірменами і турками. Він доповнив хроніку власними спостереженнями, своїми або чужими письмовими записами. Значну джерелозначу цінність має опис Хотинської війни, складений у прихильному до українських козаків дусі [20, с. 70].

Отже, "Кам'янецьку хроніку" уклав вірмено-кипчацькою і кипчацькою мовами священик Агоп (1582 – 16/26 квітня 1621 рр.), а пізніше відредагував, значно доповнив і продовжив у 1650–1652 рр. його брат Аксент. Обидва брати належали до представників вірменської аристократичної верхівки м. Кам'янця. Як хроніст-початківець, що немає кваліфікованих попередників, Аксент нехтує ретельністю. Проте багато викладених ним фактів є унікальними. "Хроніка" Агопа і Аксента

оповідає про події на Правобережній і Західній Україні, у Молдавії й Валахії, але головним чином у самому Кам'янці-Подільському з 1430 до 1652 рр. [15, с. 595–596].

Оригінал літопису, як уже зазначалося, зберігся у двох варіантах: більш повний рукопис № 1700 (арк. 74–160) зберігається у бібліотеці Конгрегації вірменських мхітаристів у Венеції (Італія). Короткий рукопис № 194 (арк. 48–59) знаходиться в Національній бібліотеці в Парижі [15, с. 595–596]. Венеціанський рукопис № 1700 охоплює події 1611–1624 рр., опублікований наприкінці XIX ст. Г. Алішаном [5, с. 15–112]. Публікацію окремих частин літопису здійснили також сходознавці Е. Шютц (вірмено-кипчацька частина [48, с. 40–84] та І. Вашарі [50, с. 139–189].

Вірмено-кипчацька частина стосується періоду загострення польсько-турецьких відносин, кульмінацією яких стали битви під Цецорою й Хотинська війна 1621 р. [10, с. 78, 88].

Коротку (чорнову) редакцію "Кам'янецької хроніки", що зберігається у Національній бібліотеці у Парижі, – вірменський рукопис № 194 досліджував і опублікував французький тюрколог Жан Дені у 1957 році, який оприлюднив латинську транскрипцію літопису, переклав його французькою мовою, забезпечив видання словником та іменним покажчиком. Паризька хроніка містить записи від січня 1611р. до 3 листопада 1613 р. [10, с. 89; 14, с. 1072–1078; 44, с. 38–41].

Друга, більш повніша редакція "Кам'янецької хроніки", зберігається у бібліотеці Конгрегації мхітаристів у Венеції на острові св. Лазаря (рукопис № 1700) і містить 169 сторінок, з яких 151, 156 і 161 – чисті. Оповідь починається записом 15 жовтня 1560 р., але після нього йдеться про події 1430 р. Вірменська частина рукопису передує кипчацькій (арк. 68–110), а потім продовжує її: вона описує події із 1430 до 1610 р. і з 1648 до 1652 р. Вірмено-кипчацькі записи охоплюють 1611–1622 рр. Текст короткого списку в повному варіанті займає арк. 74–89 рукопису. Повний текст венеціанського рукопису опубліковано в оригінальній вірменській графіці Гевондом Алішаном у книзі "Літопис вірменів Польщі і Румунії з додатком документації" [10, с. 89; 20, с. 71; 14, с. 12–13, 535–567; 5, с. 115–121].

Щодо третього варіанту літопису – "Хроніки Польського улусу", інакше "Хроніка Польщі", то вона відома за публікацією Г. Алішана. Рукописні оригінали, якими користувався автор, сьогодні, на жаль, невідомі ученим. "Хроніка Польщі" перевидана українськими і польськими орієнталістами Я. Дашкевичем та Е. Триярським [43, с. 5–26].

У короткій за змістом "Венецькій хроніці" (1290–1537 рр.) багато місця відведено подіям на галицьких землях. Такий характер хроніки дозволив сходознавцеві Я. Дашкевичу погодитися із припущенням французького дослідника Ж. Дені про те, що невідомий укладач цього твору використав як першоджерело гіпотетичну вірменську "Львівську хроніку", яка не збереглася до нашого часу. На це вказує ретельність і систематичність записів за 1492–1537 рр., що їх робив сучасник подій. У цих нотатках є згадки й про турецькі і татарські вторгнення. Зокрема, за 1524 рік зафіксовано таке: "Того ж року, червня 25, турки прийшли під Львів". Інший запис тієї ж пори доповнює події: "Того ж року, липня 26, прийшли татари і на Спаса вбили пана Меклаша" [20, с. 69]. А ще "Венеціанська хроніка та інші справи" із тієї ж Національної бібліотеки у Парижі повідомляє про те, що "1623 р. Даш-огли захопив Рогатин" [14, с. 1075]. Ці та інші відомості цінні й тим, що подають точне датування окремих ворожих набігів у першій чверті XVII ст., що є важливо для встановлення і уточнення перебігу подій, пов'язаних із ординськими набігами.

Отже, наявні у "Польській хроніці" відомості з місцевої історії, як уже було зазначено, й дали підставу Я. Дашкевичу вважати, що "Венеціанська хроніка" виникла на основі втраченого "Львівського літопису", який закінчувався 1630 р., підтвердження чого є оригінальні повідомлення, які не зустрічаються в інших місцевих джерелах. Це, зокрема, звістки про діяльність Вірменської церкви у краї та життя переселенців-колоністів. Спільним для цих творів є те, що обидва вони доволі стислі і фрагментарні, написані вірмено-кипчацькою мовою, охоплюють події від народження Ісуса Христа 1636 і 1630 року [20, с. 66–73; 9, с. 82; 14, с. 1078–1079; 15, с. 82].

Проте не усі дослідники погоджуються із таким припущенням. Сучасний тюрколог О. Гаркавець висловлює сумнів з приводу анонімної невідомої "Львівської хроніки", як першоджерела "Венецької хроніки". Він схиляється до думки про подільське походження цього джерела. На думку ученого, "за змістом вона є далеко не "Львівською". Подані у ній синоптичні записи XIV – початку XVI століть явно вказують, що хронікальні нотатки, покладені в основу "Венеціанської хроніки", велися упродовж 5–6 поколінь у Кам'янці-Подільському й інших місцевостях Поділля, Молдавії і Галичини. Відтак записи зведено в один список, непослідовний і неповзбавлений повторів" [10, с. 90]. Як би там не було, але зміст твору не заперечує галицько-подільського регіону як ареалу, на теренах якого могло бути створене це історичне джерело.

"Хроніка Польщі" ("Хроніка Польського улусу") теж відома за рукописом Національної бібліотеки у Парижі № 194 (арк. 65 зв. – 67), надрукована Г. Алішаном у збірнику "Кам'янець. Літопис вірменів Польщі і Румунії..." [5, с. 122–123]. "Хроніка Польського улусу" за рукописом і за факсиміле публікації Г. Алішана перевидана Я. Дашкевичем і Е. Триярським у 1981 році [43].

Обидва літописи укладено вірмено-кипчацькою мовою. Вони надзвичайно короткі й описують події від Різдва Христового до 1530 та 1537 рр. Попри фрагментарність і незв'язну уривчастість повідомлень, деякі свідчення "Венецької хроніки" та "Хроніки Польщі" цінні своєю оригінальністю і неповторністю в інших місцевих джерелах [10, с. 90]. Загалом, тексти усіх трьох вірменських літописів сьогодні є доступні завдяки подвижницькій праці професора О. Гаркавця, який опублікував їх російський переклад у згаданому уже каталозі документів кипчацької писемної спадщини [14].

Історичні джерела, написані кипчацькою (половецькою) мовою, що була розмовною у вірменських колоністів в Україні, досліджував й угорський орієнталіст Е. Шютц. Він – автор коментованої публікації кипчацького тексту і англійського перекладу тієї частини хроніки Авксента Кам'янець кого, що відноситься до польсько-турецької війни (Цецорська кампанія (1620 р.) та польсько-українсько-турецької війни 1621 р. (хотинська кампанія). Це джерело видане книгою під назвою "Вірмено-кипчацька хроніка про польсько-турецькі війни 1620–1621 рр." [48].

Найбільш детально угорський сходознавець схарактеризував "Кам'янецьку хроніку", котра є цінним джерелом з історії України XVI – першої половини XVII ст. Перша вірменська частина хроніки, написана кам'янецьким вірменином Гавганесом, тоді як опис Цецорської і Хотинської битв, як установив Е. Шютц, був Авксент. Заслугою Е. Шютца є ґрунтовне висвітлення взаємовідношення хроніки Авксента та інших вірменських джерел про Хотинську війну. Значення хроніки Авксента, на думку дослідника, полягає в тому, що її автор не належав до воюючих сторін. Цим пояснюється те, що він спромігся висвітлити роль запорозького козацтва у Хотинській війні 1621 р. набагато об'єктивніше, ніж польські і турецькі автори [25, с. 89].

У вступній частині до англійського перекладу кипчацького тексту "Кам'янецької хроніки" Е. Шютц подав огляд хроніки вірменського автора XVII ст. Ованеса Каменаці й щоденник подорожей, який склав його сучасник С. Лехаці [12, с. 99–100]. Дослідженням "Кам'янецької хроніки" займався й інший угорський сходознавець І. Вашарі, який опублікував фрагменти відсутні у Е. Шютца і Ж. Дені, подавши їх у транслітерації з англійським перекладом, покажчиками імен та географічних назв [50, с. 141–163]. Продовжив працю над текстом "Кам'янецької хроніки" український тюрколог О. Гаркавець, який спершу здійснив неповний російський переклад кипчацької частини "Хроніки" [11, с. 53–71]. А в українському викладі ця пам'ятка побачила світ в журналі "Жовтень" [12, с. 97–100]. Цінність вірмено-половецьких хронік і актів, насамперед, полягає у важливості збережених у них маловідомих, а то й зовсім невідомих історичних відомостей з історії України.

На сторінках згаданих вірменських хронік збереглося чимало цікавих і маловідомих повідомлень про спустошливі походи турків і татар в українські землі. Простежуючи хронологію ворожих набігів, зустрічаємо здебільшого маловідомі повідомлення про появу турецьких, татарських та інших загонів в українських землях. Важливість цих історичних свідчень полягає в тому, що більшість із них зафіксована очевидцями, а то й учасниками подій. Деякі події, пов'язані з татарськими набігами, зустрічаємо, зокрема, на сторінках кипчацької частини "Кам'янецької хроніки" (1611–1613 рр.). Там між подіями минулого знаходимо й відомості про татарські набіги. Про один із них мовиться так: "17 (27) липня 1612 р. в Преображенський піст, в п'ятницю. Невірні татари, об'єднавшись із молдаванами, прийшли в околиці Кам'янця, нищпорили і захоплювали худобу, людей, кого порізали, кого забрали, і, між іншими, забрали багатьох із нашої вірменської нації, що їхали їх Язлівця, також підпали церкву святого Христа. А приходив Мехмед Гірей солтан, брат хан" [14, с. 1069].

З іншого повідомлення цієї ж хроніки дізнаємося про наступне вторгнення орди. "[1613] р., листопада 1, понеділок – Хмара татарів-бісурманів налетіла на край. Вони цілком спустошили Покуття, палили, різали. Взяли в ясир безконечну кількість бранців, серед них – чимало шляхти, вони відійшли на Волощину..." [20, с. 71; 14, с. 1072]. Наведені повідомлення засвідчують безперервність ворожих вторгнень, вказують на маршрут відступу напасників та наслідки набігів. Вони підтверджують факт слабкості оборонних рубежів Речі Посполитої.

Ще один набіг об'єднаних турецько-татарських військ і османських васалів стався наступного 1614 року, про що у вірменській хроніці залишено таку звістку: "Року 1063 [1614], у вересні. Турки, татари, молдавани, валахи разом ходили на Запоріжжя, щоб знищити козаків, але Господь Бог не допоміг їм, так що повернулися з ганьбою" [14, с. 536]. Отже, як видно із хронікальних записів ворожі напади на українські землі відбували майже безперешкодно в різну пору року, в різних напрямках і, зазвичай, несподівано, що було наслідком неналежної організації польської військово-розвідувальної служби.

Детально і цікаво інформує "Кам'янецька хроніка" про наближення татарів до Львова у 1616 році. "[1616] р. серпня 31, четвер. Татарський хан (Джанібек Гірей 1610–1623 рр. – І. Т.) з великою кількістю вдерся у Польщу та на Україну і дійшов до самого Львова. Він спалив усі довколишні села, стодоли і сіно на сіножатях. Але піхотинці, вірменські, польські та українські добровольці зробили напад з міста і ступили в бій. Гарматами із фортеці й міста стріляли в татарів, що

наближались до міста. Опівночі татари залишили табір і перебралися через Дністер біля Хотина. Але вони забрали з собою велику здобич” [20, с. 71].

Дещо відмінний від перекладу Я. Дашкевича варіант опису цієї події пропонує О. Гаркавець у сюжеті “Про татарів”. “Року 1064 [1615], серпня 31 [вересня 10], четвер. Татарський хан із величезною кількістю людей вторгся до Польщі через Україну, дійшов до самого Львова і, повертаючись, підійшов до Кам’янця, став табором біля [ріки] Долужки, і спалив усі села, гумна, і сіно в степу. Але із міста виступила піхота та інші добровольці – як вірмени, так і поляки і українці – і билися з ними, а із замку та із міста стріляли до них із гармат. Наблизившись до міста в обідню пору, вони (татари – І. Т.) опівночі залишили постій, відійшли біля Хотина пере правилися через Дністер. І забрали вони із собою велику здобич” [14, с. 537].

Порівняння варіантів перекладу “Кам’янецької хроніки” дає змогу побачити деяку хронологічну розбіжність у датуванні цієї події, незначну різницю в деталях її опису. Різниця в хронології цієї події становить один рік. Тобто, у перекладі Я. Дашкевича ця подія зафіксована під 1616 роком, тоді як у О. Гаркавця вона зазначена під 1615 р. Ймовірно, це пов’язано із тим, що учені, користуючись вірменською системою літочислення, яка починається з 551/552 рр. н. е., тобто від перших арабських вторгнень до Вірменії, брали за початок відліку різні із указаних років. Та, попри все, перевагу у цій дилемі треба, мабуть, надати останньому, найновішому й уточненому перекладові.

Попри це, інформативність цієї звістки безсумнівна. Наведений витяг цікавий ще й тим, що підтверджує факт утворення добровільних формувань для боротьби з ординцями із числа місцевих жителів, причому без огляду на національну приналежність. Зміст описаних подій має й джерелознавчу вартість, бо зафіксовані у хроніці факти відсутні в інших джерелах, до того ж це повідомлення очевидців подій. Хоча загалом послідовність запису подій у хроніці зроблених літописцями Агопом і Аксентом не завжди витримана.

Ще одне важливе повідомлення цієї вірменського літопису стосується нападу орди на Покуття у 1618 р. “Року1067 [1618]. У Преображенський піст татари (20 тис. вершників) вторглися на Покуття, проти них виступив гетьман Конєцпольський з двома тисячами воїнів, вступив в бій, проте нічого не домогся” [14, с. 541–542]. Ця звістка важлива тим, що у ній подано співвідношення сил, коли поляки вдєсятеро поступалися чисельністю щодо кількості нападників. Така диспропорція зайвий раз підтверджує факт очевидної недостатності збройних сил, необхідних для захисту краю.

Про збройні сутички польських відділів із татарами знаходимо інформацію у наступних повідомленнях “Кам’янецької хроніки”. Про одну із них, що сталася неподалік м. Ориня (тепер с. Оринін Кам’янець-Подільського району Хмельницької обл. – І. Т.), довідуємося із запису під назвою “Про татарів”. “Року 1068 [1619], вересня 18 [28], п’ятниця. Прийшли невірні татари, минули Кам’янець, і попрямували до Орині, до табору, і напали на табір, але нічого не змогли йому вчинити, оскільки із табору ніхто не вийшов з ними (татарами – І. Т.) битися, лише Томаш Замойський, воевода Подільський, бився з ними й уразив багато народу із невірних татарів. Потім їх застала ніч, і татари одразу, залишили табір і пішли. Проте у селах і в полях багатьох людей посікли, і навіть неподалік від міста порубали двох наших вірменів: – один син Хачко, а другий – Мурад, син Мітко, яких привезли до міста” [14, с. 542].

Із наведеного повідомлення видно, що цього разу польський воєначальник мав певний успіх у протистоянні ординцям, які, мабуть, із помсти посікли і покалічили чимало люду, в тому числі й вірменів. Однак успіх Т. Замойського, про який мовиться у хроніці у бою із татарами Девлет Гірея, був сумнівний і незначний, оскільки армія великого коронного гетьмана С. Жолкевського в більшості складалася із загонів приватних магнатів та запорожців (20 тис. осіб), що негативно позначилось на дисципліні й на обороноздатності. Річ у тім, що приватні загоны стояли у власних таборах, окремо від кварцяного війська, а їх командири не виконували наказів гетьмана. Цим скористалися татари й ударили на табір подільського воеводи Т. Замойського (3 тис. осіб) і майже знищили його загін. Становище врятували кількасот мушкетерів, які допомогли воеводі зупинити наступ ординців [29, с. 245].

Цікавим є повідомлення вірменських хроністів Агопа і Аксента й про спустошливий набіг татарської орди на землі Руського воеводства, інспірований успіхами військ Іскендер-паші та Саримсак-паші під Цецорою поблизу Ясс (нині Румунія) в серпні і в жовтні 1620 р. “Через два тижні калга-султан відправив 60 тисяч татар на Покуття, і вони спустошили все більш, ніж на 12 миль поза Львовом і вивели звіттіля великий полон – більше 100 тисяч осіб, проте, допоки дійшли до Криму, із тих 100 тисяч залишилось 30 тисяч, оскільки був великий голод та сильний холод і багато померло; загинуло й багато татарів та коней. І тоді ж вони дотла спалили Глиняни” [14, с. 546]. Виходячи із значних людських втрат серед невільників і ординців, що були спричинені голодом і переохолодженням та запису хроністів – “через два тижні”, напад стався, найімовірніше, у десятих числах листопада 1620 року за умови, якщо прийняти за початок відліку дату остаточного розгрому польського війська, що стався 27 жовтня 1620 р.

Щодо кількості захопленого ясиру, то більш реальними, на нашу думку, міг би бути числовий показник не 100 тис., а 10 тис. невільників, з яких до Криму дійшло 3 тис. осіб. Допустима чисельність нападників – 10 тис. вершників впливає із категорії нападу, який вважається малим (згідно з класифікацією С. Серебковича і Я. Дашкевича, бо у такому поході, зазвичай, брало участь від 2 до 20 тис. воїнів). Сумнівною є також чисельність татарського війська. Адже із хроніки відомо, що у відділах Кантемира-мурзи було трохи більше 12 тис. татар [14, с. 546]. Отже, найімовірнішим числом учасників листопадового нападу 1620 р. могло бути не 60 тис., а 6 тис. татарських воїнів, бо 60 тис. – це уже максимальна мобілізаційна чисельність татарського війська, яке, зазвичай, очолював хан.

На сторінках "Камянецької хроніки" зустрічаються й окремі описи випадків помсти ординцям за збитки і кривди, вчинені ними селянам, котрі чи найбільше потерпали від наїздів орди. Під звичною рубрикою "Про татарів" вірменські хроністи Агоп і Аксент сповіщають: "Року 1070 [1621], в червні місяці. В села поблизу Кам'янця – Панівці, Острівчани і Руду вторглися невірні татари в кількості 30 вершників і дуже свавільно поводитися. П'ятеро татар на конях приїхали до села Довжка. Але селяни не впустили їх в село, і коли татарин схопив жінку одного із селян і вже майже зв'язав, наспів чоловік тієї жінки до татарина і убив ординця, і так врятував дружину і дочку. І забрав двоє коней і зброю татарина. А голову відрізав і приніс до міста, де її насадив на палю на валі навпроти замку" [14, с. 549–550].

Масовими були й випадки розправи над ординцями, які чинили набіги напередодні Хотинської війни. Так, у червні 1621 р. війська великого литовського гетьмана Яна-Кароля Ходкевича (1560–1621 рр.) розбили великий відділ орди під Ориніним. Учасником цього бою був майбутній володимирський земський писар Микола Горайн-Бережецький [29, с. 245]. "Камянецька хроніка" про цю подію розповідає так: "Року 1070 [1621], в червні. Прийшли 2 тисячі татарів. Переправившись через Дністер, вони пройшли повз Мокшу поза Дунаївці, де в степу, неподалік Орини, був наш табір. Гетьман [Ходкевич], отримавши звістку, послав назустріч татарам 1500 воїнів, які розгромили татарів, так що ніякої здобичі невірні не взяли [...]. Татарів-втікачів сильно били селяни і затримували живими, і багатьох піймали, а також відрізали голови і посилали гетьману, насилівши на жердину. Тоді селяни насадили на палі на валу чотири голови турків і татарів. Приводили й живих. І гетьманові відправили 50 татарів, яких той наказав закувати в кайдани. Інші татари, кинувши коней, втікали до лісу, де селяни вилловлювали їх поодиноці і вбивали упродовж двох тижнів. А ще деякі утікаючи під час переслідування, вийшли до Дністра, багато з них кидалися [в ріку] і топилися разом з кінями. І так були розпорошені невірні татари, більше половини загинуло" [14, с. 550].

Десь у середині серпня 1621 р. ординці Кантимира-мурзи вчинили зухвалий набіг на українські і польські землі. Дійшовши аж до Любліна, напасники захопили велику здобич і багато людей у неволю. Проте камянецькі міщани разом із навколишніми селянами та німецькими найманцями позбавили ординців здобичі, за що татари вчинили руйнівні підпали в Кам'янці. Про це хроністи з боєм розповідають у своєму творі: "Через декілька днів, Хантимір-мурза (так у документі – І. Т.) з 50 тисячами татарів рушив під Замостя і до Любліна, причинив великі збитки, спалив і спустошив край і повернувся через 15 днів із великою здобиччю. Коли ж невірні татари із полоном проходили повз Кам'янець, містяни і селяни, також німці, які перебували у фортеці – всього 3–4 сотні чоловік, об'єдналися і виступили, і перегородили татарам дорогу в Довжківському лісі, і відібрали у татарів багато худоби і полонених, а самих розгромили. Тоді ж невірні татари, – мовиться далі в "Хроніці", – повністю спалили церкву Св. Григора [...], понищили навколишні сади, будівлі на церковному подвір'ї і огорожу [...], спалили покритий бляхою купол церкви, так що залишилися лише чотири стіни. Спалили вони також і покрівлю церкви Св. Христа..." [14, с. 552, 553]. Про цей епізод згадує у "Історії Хотинської війни" й Іоанес Кам'янецький, який залишив такий запис: "І тоді коли він (Кантимир-мурза. – І. Т.) проходив біля Кам'янця, міщани і селяни, і з ними 400 німців напали на татарів і відібрали захоплену здобич, звільнили полонених і привели їх до міста. У відплату бусурмани спалили вірменську церкву і дах церкви Св. Христа" [6, с. 269].

Останнє повідомлення "Камянецької хроніки" про татарський напад, пов'язано із селом Панівці, де була міцна фортеця, яку ординці робили спробу захопити у вересні 1621 р., уже після закінчення Хотинської битви під час переговорів між ворогуючими сторонами. Про це під заголовком "Про Панівці" читаємо: "Однак перш ніж послали (польські) відправилися, того ж дня невірні (турки. – І. Т.) послали татарів у Панівці із восьми гарматами і 500 яничарами, щоб захопити фортецю. Наблизившись, вони весь день стріляли із гармат і яничарок. Але втративши багато людей, з ганьбою відступили" [14, с. 561–562]. Наведений запис засвідчує той факт, що для татарів не мало особливого значення те, у якій фазі знаходяться турецько-польські відносини (війна чи мир), для них основним стимулом і мотивом участі у військових кампаніях була здобич, зокрема ясир.

Далі розглянемо історичний твір іншого вірменського автора – Ованеса Каменаці, який теж черпав відомості з вірмено-половецької частини "Камянецької хроніки". Він – автор "Історії Хотинської війни". Рукопис цієї праці у 1954 р. виявив вірменський дослідник А. Анасян в

Матенадарані – Інституті давніх рукописів Вірменії. Переклад пам'ятки із давньовірменської мови – грабаря, на російську мову здійснив Карен Юзбашян [6, с. 258–286].

"Історія..." створена не тільки на підставі власних спостережень, а й на підставі хронологічних записів очевидця війни Авксента Кам'янецького, витяги із хроніки якого відтворював дослівно. Ованес детально описав події Хотинської війни 1621 р., невідомі за іншими джерелами. Але хроніст майже не дає точних дат тих чи інших подій війни. Він вказує лише дні тижня [34, с. 170, 171].

До того ж цей твір, копія якого виконана не з оригіналу, а із третього списку, дещо спотворений переписувачами, проте зберігає плавність і систематичність викладу подій. Він складається із 18 розділів та пам'ятної записки – приписки автора. Текст "Історії" опублікований Г. Алішаном 1896 року вірменською мовою у Венеції (Італія) [6, с. 258, 259; 5, с. 15–112].

На "Кам'янецьку хроніку" як важливе історичне джерело з історії України, зокрема Хотинської війни 1621 р., звернув увагу й вірменський історик Вартан Григорян [18, с. 66]. На думку ученого, створені у Кам'янці історичні праці є важливим першоджерелом з історії України, Польщі, Молдавії і Румунії. Особливу цінністю є "Кам'янецька хроніка" (1430–1652 рр.). Авторами цього твору були архієрей Ованес (помер 1610 р.), його син Григор і онуки, священики Аксент і Агоп. Починаючи з 1624 р., хроніку вели невідомі автори. Для української історії вельми цікавими є записи Аксента – очевидця і учасника польсько-турецької війни 1620–1621рр., зокрема цінними є його описи Цецорської і Хотинської баталій [18, с. 243].

У передмові до праці автор пише, що історію Хотинської війни він написав за настійної вимоги свого батька – Агопа і що серед ним використаних джерел була хроніка Аксента, власні спостереження та невідомі джерела. Ця книга написана у 1627 р. Частина цієї праці опублікована Г. Алішаном під назвою "Літопис вірменів Польщі і Румунії" (Базмавеп, 1895. – С. 524–534). У 1896 р. він перевидав "Літопис" у своєму збірнику "Кам'янець" разом із вірмено-половецькими матеріалами [5, с. 15–112; 18, с. 66].

Із "Кам'янецького літопису" дізнаємося, що у жовтні 1575 р. ординці досягли Кам'янця. "Татари підійшли до Кам'янця і блукали нечестиві навко ло міста, спалили вірменську церкву св. Лусаворича, села Толшку, Новосели цю, Гопочів та багато інших сіл". Автор хроніки з подивом зауважував, що міські можновладці не могли нічого вдіяти супроти татар. Залишившись без покарання, кримці взимку 1578 р. знову з'явилися на Поділлі та інших землях краю. "Татари прийшли й завдали багато лиха країні, забрали безліч полонених, пограбували і спалили міста і поселення на великому просторі (обширі), і особливо багато чоловіків, жінок і дітей постинали мечем". А в серпні 1589 р. вони вчинили новий набіг із великим полоном та здобиччю повернулися. Надалі наскоки ординців ставали усе частішими. За свідченнями "Кам'янецької хроніки", лише в 1605 р. татарами вчинено 7 набігів на Поділля [18, с. 66]. "Грабежі і спустошення Поділля, – зауважував В. Григорян, – негативно відобразилися на господарстві Кам'янця (і краю. – І. Т.), зростали ціни на продукти, інколи наставав голод" [18, с. 67].

Отже, "Історія Хотинської війни" не є якимось окремим твором, а невід'ємною складовою частиною "Кам'янецької хроніки", у якій детально описано події Хотинської війни 1620–1621 рр., учасником якої був її автор. Тому його свідчення як очевидця подій є важливим джерелом історичних відомостей про цю подію. Текст цієї частини твору опублікований згадуваним уже Г. Алішаном.

Найбільш відомим ученим серед кам'янецьких вірмен був Степанос Рошка, доктор богослів'я та філософії. Народився учений 1670 р. у Кам'янці. Освіту здобув у Римі. Займав духовну посаду – декана вірменських церков Поділля і Покуття. Він автор вірмено-латинського та латино-вірменського словника. Проте собливу цінність має також його "Хроніка або церковні анали", які він написав, використовуючи праці вірменських та зарубіжних авторів. С. Рошка намагався показати загальну історію церкви від її початків до свого часу, фіксував важливі історичні події. Єдиний примірник його "Хроніки" зберігається у бібліотеці віденських мхітаристів. Окремі частини хроніки, що відносяться до польських вірмен, опублікував Г. Алішан у збірнику "Каменец" [18, с. 243, 244, 245; 35; 5, с. 131–146].

Важливу історичну інформацію про османські і ординські набіги на українські землі зберігають інші вірменські джерела, на які звернули увагу історики А. Абрамян, В. Акопян, В. Восканян [2; 3; 4; 8] та інші.

Зокрема, у розвідці А. Абрамяна знаходимо джерельні відомості про оборону Кефе (Кафи – Феодосії) турецькими військами 1–5 червня 1475 р. та зраду татарів, які перейшли на бік супротивника. Турки вчинили жорстоку розправу над захисниками фортеці. Десять тисяч дітей дванадцятирічного віку відправили на продаж до Константинополя. Усі дзвони із християнських храмів були зняті османцями для переплавлення їх на гармати. Християн змушували приймати мусульманство. Османами були вчинені масові погроми, пограбування і вбивства християн. Населення обкладено непомірними податками. Як свідчить хроніст Хачатур Кафаєці, османи встановили податок навіть на дітей у віці 4–5 років. Податок у сумі 3 асл мав заплатити кожен

кафієць [2, с. 346–347, 348, 349–350]. Отже, ставлення османів до християн Кафи було гідне статусу завойовника.

Крим став для османів форпостом для частих вторгнень на українські і польські землі. "Чимало повідомлень про набіги татар на Україну, – пише А. Абрамян, – можна віднайти у вірменських рукописних пам'ятних записках". У одній із таких записок вірменина О. Авакереца (священника – протоієрея), мовиться про татарський набіг на Україну 1583 р. і захоплення двохсот мешканців краю, яких повели продавати на східні ринки. А записка переписувача Аветіка сповіщала про похід кримського хана (Іслам Гірея) з великою армією в українські землі в 1648 р. та масові грабежі і захоплення невольників. Згадуваний уже Х. Кафаєці зазначав, що лише самих вірмен татари, під час нападу на Західну Україну у 1650 році, захопили 300 осіб [2, с. 351]. Отже, наведені повідомлення вказують на те, що, окрім хронік, деякі відомості про татарські і турецькі набіги на Україну містить й таке історичне джерело, як вірменські пам'ятні записки – гішатакарани, що зберігаються у архіві Інституту давніх рукописів Матенадаран імені св. Месропа Маштоца в Єревані.

Матеріали цих записок, у яких зафіксовані найрізноманітніші події минулого Вірменії, України, Польщі та інших країн, опрацював і видав вірменською мовою історик А. С. Хачікян [32].

Особливістю історичних відомостей вірменських джерел про ординські набіги є те, що у них трапляються повідомлення, відсутні в інших джерелах. Маловідомим є, приміром, факт, який повідомляв вірменський автор О. Авакерец про розгром князем Костянтином Острозьким татарських військ 21 лютого 1508 р. поблизу Білої Церкви на Київщині та звільнення десятитисячного ясиру [3, с. 217].

Про татарський напад 1568 р. вірменський літописець пише так: "20 грудня 1568 р. прийшли татари з численним військом (40 тис), і вторглися на Поділля, пограбували цілу область, міста і села, людей забрали у полон, а все майно – овець, рогату худобу, спалили. І так два тижні кружляли бусурмани по цій країні" [51, с. 71].

Далі О. Авакерец повідомляв про спустошення татарами околиць Кам'янця у жовтні 1575 р. та Острожчини взимку 1578. Згадує хроніст і про османський напад на Снятин "у серпні 1589 р. турки підійшли до Снятина, підпалили місто і забрали безліч майна [...], людей порубали і полонили" [51, с. 71, 72].

Важливе значення для висвітлення подій української історії мають також так звані дрібні хроніки XIII–XVIII ст., які часто трапляються у вірменських рукописах. Їх систематизацію і упорядкування здійснив історик В. Акопян, який зібрав, вивчив і опублікував колекцію цих джерел [30]. До другого тому збірника увійшло 97 хронік, з яких 70 побачили світ уперше, а попередньо видані – 27 уточнені і виправлені, доповнені коментарями [8, с. 298]. Повідомлення, зафіксовані у малих хроніках, стосуються багатьох країн. Є тут звістки про події в Україні, Криму, Польщі, Османській імперії, Московії та інших. Цікаві події, що стосуються турецьких і татарських набігів на українські землі зафіксовані у невеликій хроніці Хачатура Кафаєці (1592–1658/1659 рр). Його хронологія охоплює 1608–1656 рр. Важливо, що автор цих літописних записок був сучасником, а у багатьох випадках й очевидцем описуваних ним подій [8, с. 299].

У хроніці Х. Кафаєці серед інших подій повідомляє про похід татарських військ хана Джанібек Гірея (1610–1632) взимку 1621 р. в українські землі і захоплення великої кількості людей, серед яких до неволі потрапило й 50 вірмен. Але через сильні морози багато невольників а з ними татарських воїнів загинули в дорозі. Повідомляє хроніст й про другий наступ турецько-татарських армій на Річ Посполиту, пов'язаний із хотинськими подіями (2 вересня – 9 жовтня 1621 р.), але датований дещо раніше: "В липні 1621 р. вдруге пішли на Польщу султан Осман II (1618–1622) і хан Джанібек, які зазнали поразки і з ганьбою повернулися додому" [8, с. 299].

Часто у цьому творі згадуються й козацькі походи на Крим і турецькі міста, татарські набіги на Україну, Польщу, Московію. Вартують уваги й розповіді автора про захоплення козаками Азова в 1637 і 1640 роках. Зокрема, про наступ козаків на цю турецьку твердиню у 1640 р. хроніст залишив такий запис: "У 1640 р. турецько-татарські війська на галерах прибули з Румелії (європейської частини імперії до якої входили Болгарія, Валахія, Греція, Сербія та ін. – І. Т.), маючи із собою солдатів із Молдавії та інших країн. Вони намагалися захопити Азов (Азак), але, зазнавши значних втрат, потерпіли поразку і повернулися додому". Згадує Х. Кафаєці й про похід хана Іслам Гірея на Горела (польського короля) у 1649 р. руйнування і спустошення, вчинені кримцями, полонення людей. Між іншим він повідомляє й про захоплення невольників з метою отримання викупу. Захоплених хан "саджав до в'язниці і за звільнення брав великий викуп, серед невольників були й особи з роду Потоцьких" [8, с. 299, 300].

Загалом пам'ятні записки і малі хроніки містять цінні джерельні відомості з історії турецьких і татарських набігів на українські землі, оскільки це значною мірою відомості очевидців і учасників подій. Їх свідчення є більш точні ніж твори пізніших істориків. Вірменські автори, зазвичай, проживали у тих українських містах, про які згадують у своїх записах, серед яких чимало

відомостей про політичні та військові події XVI–XVII ст., стихійні лиха, національний склад населення, доброзичливі взаємовідносини між представниками вірменської, української, польської громади, благоустрій міст Кам'янця, Львова, Станіслава, Снятина [4, с.15–16] та ін.

Важливими є також повідомлення про ворожі набіги на українські землі, зафіксовані у подорожніх записках та хроніці подій 1619–1635 рр. Сімеона Лехаці (1584–? рр.) – вірменського мандрівника родом із м. Замостя (сьогодні Республіка Польща). Рукопис його "Подорожніх записок" зберігався у бібліотеці Львівського університету, але в роки німецької окупації Львова ця пам'ятка зникла. Однак, перед тим вона була уже опублікована відомим вірменологом Н. Акіняном спершу в журналі угорської конгрегації мхітаристів "Андес Амсореа" (1932–1935 рр.), а в 1936 р. окремою книгою у Відні, що й врятувало її від цілковитого забуття [19, с. 229].

Доповненням до "Подорожніх записок" є хроніка подій за 1619–1635 рр. та пам'ятні записки, у яких відображені різні події суцільно-політичного та економічного життя Речі Посполитої, її зовнішньополітичні відносини [19, с. 236]. Із подорожніх нотаток С. Лехаці видно, що його родина переселилася до Замостя у другій половині XVII ст. Незважаючи на свою бідність, батьки все ж спромоглися дати синові початкову духовну освіту дпіра (писаря) і диякона. Незважаючи на глибоку релігійність, Симеон відзначався толерантним ставленням до чужих вірувань і звичаїв. У віці 24 років він розпочав паломництво святими місцями, яке тривало дванадцять років від – 1608 до 1618 р. Свої подорожні нотатки С. Лехаці робив з метою полегшити подорож тим, хто після нього наважиться на такі мандри. Він відвідав Стамбул (1608 р.) з його сумнозвісним Ясир-базаром, де продавали невільників, побував у Каїрі, Єрусалимі, Халебі, Римі, Венеції та інших містах. У своїх записах звернув увагу на піднесення ремесла і торгівлі в Османській імперії, що знаходилися у руках вірмен, греків, євреїв. Довідався про важке становище християн в імперії, обкладених великими податками, оглянув маєтки заможних вірмен в Аміді, описав звичаї і обряди східних народів [19, с. 229–230, 232, 235].

Наприкінці 1618 р. С. Лехаці повернувся до Львова. "Вїзджаючи до Польщі, – пише мандрівник, – я побачив руїни і розвалини, спричинені татарами. Багато міст, сіл, поселень фортець були безлюдними [...], бо нечестиві татари уже два-три роки поспіль, нікого не боячись, приходили і відходили, палили і убивали, грабували, а інших забирали в полон до своєї країни" [19, с. 235–236].

У нотатках С. Лехаці зафіксовані й окремі повідомлення про ординські набіги. Один із записів свідчить про татарський набіг під час Хотинської війни 1621–1622 рр. Цей напад був інспірований успішними діями козацьких відділів, які 14 вересня 1621 р. організували засідку на турецький загін будинського беглербека Каракаш-паші. Керманіч загону був убитий прицільним рушничним вистрілом у голову, а підрозділ турецького війська вщент розбитий козаками. У відповідь розлючений султан Осман відправив татарів за здобиччю на українські землі [36, с. 259].

Інший епізод, описаний С. Лехаці, пов'язаний із подіями збройного протистояння козацького і польського війська турецько-татарському вторгненню Абаз-паші у жовтні 1633 р. на Поділля. Битва відбулася неподалік Кам'янця. Чисельність сторін мандрівник подає у такому співвідношенні: 70 тис ворожого війська, а "наших разом з козаками 20 тисяч". Штурм польських укріплень Абаз розпочав у такому порядку: правий фланг складали татари Добруджі і ногайці, лівий – молдаване і волохи, в центрі османці. С. Лехаці наводить цікавий тактичний маневр козаків, які ще перед боєм на віддалі у чверть милі перед своїм табором підготували окопи, у яких встановили гармати. А під час битви вдаваним відступом дозволили туркам наблизитися до гарматних позицій. Прицільним вогнем гарматів знищено 7 тис мусульман. Фланговий удар німецьких найманців призвів до ще більших втрат, загибелі ханського сина, захоплення ханових брата і зятя. Це викликало панічний відступ, який переріс у втечу татарів. Зазнавши значних втрат, турецько-татарська армія відступила за Дністер. Військовий похід Абаз-паші закінчився безславно [36, с. 266, 267].

Хроніка С. Лехаці містить також відомості про наступальні дії османських військ султана Мурада IV (1623–1640 рр.) проти Речі Посполитої у червні-вересні 1634 року. "Але цього разу, – С. пише Лехаці, – Мурад наказав, щоб спершу вторглися до Польщі татари (30 тис.)". А тим часом польський король Владислав (1632–1648 рр.) відправив двадцятитисячний козацький корпус у морський похід на татарські володіння. Козаки захопили значну здобич і багатих мусульман. У жовтні 1634 р. обидві сторони підписали мирний договір [36, с. 267].

Про перебіг і наслідки татарських набігів на українські землі С. Лехаці повідомляє як очевидець подій у передостанній частині своєї хроніки під заголовком "Напади татар" (1628 р.). Його розповідь має узагальнюючий характер. Автор не вказує конкретного місця подій, він скоріше описує побачене, що мало вигляд страхітливого явища в масштабах усєї країни. "Нинішнього року, – пише хроніст, – зборища орди татар палили, розоряли країну. Кого гнали в полон, а кого убивали, [...] жінок і дітей захоплювали, щоб продавати, юних дівчат безчестили. Людей морили голодом, виснажували спрагою, сонячною спекою, холодом. Пов'язавши їх гуртами, гнали, немов отари овець, палили їхні хати і будівлі, забирали овець, коней, худобу" [36, с. 271, 272].

Отже, зафіксовані вірменськими хроністами військові і політичні події, що мали місце в українських землях Речі Посполитої, дають змогу зробити певні уточнення (за умови співставлення із відомостями літописних та інших джерел), виправити і доповнити хронологію османських і татарських набігів на українські землі; з'ясувати обставини їх перебігу, чисельність військ вторгнення, встановити масштаби, бодай приблизні, збитків, завданих нападами.

Погоджуючись із міркуваннями Я. Дашкевича щодо згубних наслідків татарських набігів, В. Григорян писав: "В окрестностях Каменца на незащищенной местности, постоянно подвергавшейся нападению татар, невозможно было основать поселения" [18, с. 56]. Тому вірмени, як вправні воїни (захищали каравани під час подорожей в чужі краї. – І. Т.), виступали спільно із українським населенням проти напасників, вони стійко захищали українські міста Бучач, Камянець-Подільський, Скалу Подільську, Язлівець та інші, від нападів турецьких і татарських військ у 1674–1676 рр. за що згодом, були позбавлені турецькою владою права проживати на Поділлі [31, с. 197–198; 41, с. 62–63, 75–77].

Варто також звернути увагу й на вагомий особистий внесок вірмен у протистояння турецько-татарській навалі на українські землі. Зокрема, значним є внесок у боротьбу проти турків і татарів вірменина Яна Авака. Добре володіючи турецькою і татарською мовою, цей розвідник часто проникав до ворожого стану, звідки приносив цінні відомості про чисельність супротивника та його наміри. За це на Варшавському сеймі 24 лютого 1605 р. король Сигізмунд III надав йому шляхетські привілеї. До шляхетського стану був переведений також й язловецький вїйт Богдан Шеферович, який прибув до цього міста в 1648 р. і всю свою життєву енергію скерував на його захист від чужинців. Вїйт за власні кошти організував загін (гарнізон), умів малими силами перемагати переважаючого супротивника. Шляхетський титул і нове прізвище Спендовський Б. Шеферович отримав від Яна Собецького на коронаційному сеймі 5 січня 1676 р. [18, с. 61, 108].

Відомо також про активну участь вірмен у війську полковника Івана Федорова в протистоянні татарським і польським військам під Уманню взимку 1660 р. [38, с. 98].

Серед представників вірменського етносу були й талановиті дипломати* та перекладачі. Таким, наприклад, був один із авторів "Кам'янецької хроніки" Аксент, який виконував обов'язки перекладача у посольстві А. Гурського до Стамбула в серпні 1614 р. У 1620 р. він супроводжував і перекладав розмову турецької і татарської делегації у Варшаві [18, с. 73].

Відвідуючи у торговельних цілях різні країни Сходу, вірмени не тільки привозили товари (килими, зброю, тканини), але й повідомляли цінні відомості про економічне становище Османської імперії, звільняли за викуп із турецької неволі українців, поляків, допомагали їм повернутися додому [16, с. 101]. Відомо, що у 1494 р. вірменин Івасько зі Львова їздив до султана Баязета у справі викупу полонених [26, с. 88]. З такою ж місією, після Хотинської війни (1621 р.), декілька разів поспіль відправлявся до Криму і в османські володіння вірменин Х. Серебкович [31, с. 198]. Отже, військові, дипломатичні і господарські заслуги вірмен були вельми помітними, нащо змушені були зважати як місцеві, так і центральні органи влади, які користувалися їх послугами [18, с. 62].

Важливу роль в розвитку культури відіграли й вірменські історики та переписувачі. Серед них варто згадати авторів цінної "Кам'янецької хроніки" тер Аксента, Григора і тер Агопа, автора "Історії Хотинської війни" Аваннеса, хроніта Степаноса Рошка [18, с. 74] та ін.

Таким чином, на сторінках вірменських літописів, пам'ятних записок, малих хронік, подорожніх записок та інших джерел зафіксовано маловідомі події про татарські і турецькі набіги на українські землі. Усього за нашими спостереженнями, у згаданих вірменських історичних творах є відомості про 27 ворожих нападів на українські землі, що відбулися відповідно в 1508–1650 роках. Із них щонайменше 10 повідомлень припадає на "Кам'янецьку хроніку".

За кількістю учасників нападу то були набіги, близькі до категорії середніх і дрібних (від 2 до 20 тис і менше воїнів). Особливо важливими є ті описи ворожих набігів, у яких літописцями відображено не тільки реалії збройного протистояння, але й участь місцевого населення у боротьбі з нападниками. Ретельно зафіксовано руйнівні наслідки нападів, чисельність захопленого люду, збитки, завдані ними пам'яткам архітектури тощо.

У цілому матеріали хронік та інших наративних творів є джерелом з вивчення історії турецьких і татарських набігів на українські землі, оскільки висвітлюють маловідомі, події, незафіксовані в інших документах. Тому у поєднанні із джерелами іншого походження вірменські літописні

* Детальніше про дипломатичну службу вірменів Речі Посполитої див.: Baranowski B. Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej / B. Baranowski // "Myśl karaimska"; Rocznik naukowo-społeczny, seria nowa. – Т. I (1945–1946). – Wrocław, 1946. – С. 119–137; Галустян Дж. О. Армяне на дипломатической службе в Речи Посполитой в XVII в. / Дж. О. Галустян // "Историко-филологический журнал" АН Арм. ССР. – 1971. – № 2. – С. 251–258; Рашба Н. С., Авербух С. И. Армяне на польской дипломатической службе в XVI–XVII веках / Н. С. Рашба, С. И. Авербух // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. – 1974. – № 2. – С. 181–191.

повідомлення дають змогу створити більш об'єктивну картину події цього буремного періоду вітчизняної історії.

У цілому українсько-польське середовище виявилось сприятливим для збереження вірменами своїх народних традицій і звичаїв. Автори, які творили в центрах вірменської рукописної традиції, зуміли створити низку історичних творів, у яких яскраво відображені події української минувшини. У центрі уваги вірменських авторів, окрім подій внутрішнього життя їх громади, були важливі історичні події, військові походи й війни, набіги турків і татар, дипломатичні переговори, події місцевої історії тощо.

Список використаних джерел

1. Абдуллин И. А. Памятная записка Агопа на армяно-кипчацком языке / И. А. Абдуллин // Советская тюркология. – 1971. – № 3. – С. 118–129.
2. Абрамян А. Г. Турецко-татарские набеги по некоторым армянским источникам XVI–XVII вв. / А. Г. Абрамян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Выпуск 3. – С. 346–353.
3. Акопян А. А. Армянские источники об Украине и украинцах / А. А. Акопян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961. – С. 210–228.
4. Акопян В. А. Армянские источники об украинских городах / В. А. Акопян // Научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов. Тезисы докладов. – К.: Издательство АН УССР. – 1962. – С. 15–16.
5. Алишан Г. Каменец. Армянская летопись Польши и Румынии / Г. Алишан. – Венеция. – 1896. – С. 15–112.
6. Анасян А. С. "История Хотинской войны" Иоаннеса Каменецкого / А. С. Анасян. – Историко-филологический журнал. – Ереван. 1958. – № 2. – С. 258–286.
7. Анасян А. С. Отголоски битв при Хотине (1621 г.) в армянских источниках / А. С. Анасян // Великая дружба. Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией. – Ереван, 1954. – С. 225–238.
8. Восканян В. К. Ценные первоисточники истории армянского народа / В. К. Восканян // Историко-филологический журнал. – 1968. – № 3. – С. 296–300.
9. Гаркавец А. Н. Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI–XVII вв. / А. Н. Гаркавец // Средневековый Восток: Источниковедение и историография. – М., 1980. – С. 81–90.
10. Гаркавец О. М. Мова кипчацьких писемних пам'яток / О. М. Гаркавец // Матеріали Другого Всеукраїнського круглого столу "Проблеми освіти тюркомовних народів України: гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків і кримських татар" // К. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. – С. 79–105.
11. Гаркавец О. Н. Каменецкая хроника // Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. док. / [Сост. Х. М. Ибрагим-бейли, Н. С. Рашба]. – М., 1984. – С. 53–72.
12. Гаркавец О. М. Історія "Кам'янецької хроніки" / О. М. Гаркавец // Жовтень, 1985. – С. 97–100.
13. Гаркавец О. М. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог / О. Гаркавец, Інститут української археографії АН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського АН України, Центральний державний історичний архів України. – К.: Українознавство, 1999. – 328 с.
14. Гаркавец О. Н. Кыпчакское письменное наследие / О. Н. Гаркавец // Алматы: Дешт_и_Кыпчак, 2002. – Т. I: Каталог и тексты памятников армянским письмом. – 1084 с.
15. Гаркавец А. Н. Загадочные украинские армяне, которые говорили, писали и молились по-кыпчакски и 400 лет назад напечатали первую в мире кыпчакскую книгу. – С. 584–609. – Режим доступа: http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/These_Mysterious_Ukrainian_Armenians.pdf.
16. Грабовецкий В. В. Армянские поселения на западноукраинских землях / В. В. Грабовецкий. – Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961. – С. 92–109.
17. Григорян В. Р. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI–XVII вв.) / В. Р. Григорян // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва: Наука, 1964. – Т. 1. – С. 276–296.
18. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Р. Григорян / [Отв. редакторы Л. С. Хачикян, Я. Р. Дашкевич]. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР. 1980. – 291 с.
19. Дарбинян М. О. Путевые заметки Симиона Дпира Лехаца // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов / М. О. Дарбинян. – Ереван, 1961. – С. 229–238.
20. Дашкевич Я. Р. Вірмено-половецькі джерела з історії України / Я. Р. Дашкевич // Науково-інформаційний бюлетень. Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 2. – С. 66–73.
21. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика досліджень) / Я. Р. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання: випуск 4. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 129–171.
22. Дашкевич Я. Р. Львовские армяно-кыпчакские документы XVI–XVII вв. как исторический источник // Историко-филологический журнал АН Арм ССР. – 1977. – № 2. – С. 151–175.
23. Дашкевич Я. Р. Давній Львів у вірменських вірменсько-кипчацьких джерелах / Україна в минулому. – 1992. – Вип. 1. – С. 7–13.
24. Документи на половецьком языке XVI в. / Подготовил Т. И. Грунин. – М.: Наука, 1967. – 430 с.
25. Ісаєвич Я. Д. Вірмено-кипчацька хроніка про польсько-турецькі війни 1620–1621 рр. Рецензія / Я. Д. Ісаєвич // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 89–90.
26. Ісаєвич Я. Д. К вопросу об армяно-украинских связях на западноукраинских землях (XV–XVII вв.) / Я. Д. Ісаєвич // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1965 – Вып. II. – С. 83–88.
27. Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури / А. Ю. Кримський // Твори. – Т. 4. – Сходознавство. – К, 1974. – С. 449–583.
28. Кудасов С. Ж. Кыпчакский памятник на армянском языке "Язык слова Дана Хикара". – Алматы, 1990. – 118 с.
29. Мандзяк В. П. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії. Довідник / В. П. Мандзяк – Львів: Літопис, 2011. – 432 с.
30. Мелкие хроники XIII–XVIII вв. – Т. 1 / сост. В. А. Акопян, Ереван, 1951; Т. 2. – Ереван, 1956. – (вірм. мовою).
31. Мышко Д. И. Жизнь армян в Подолии в XIV–XVII вв. / Д. И. Мышко // Исторические связи.... – Вып. III, Ереван, 1971. – С. 185–200.
32. Памятные записки армянских рукописей XV в. / [Составил Л.

С. Хачикян], Т. 1–3, Ереван, 1955, 1958, 1967. 33. Прицак О. Й. Половці // Український історик. – 1973. – № 1–2 – С. 112–118. 34. Рашба Н. С. Новый источник по истории борьбы украинского и народов против турецко-татарской агрессии // Историия СССР. – М., 1959. – № 5. – С. 170–172. 35. Рошка С. Хроніка або церковні аналі / С. Рошка / [видав Амазасп Воскян]. – Відень, 1964. – (вірм. мова). 36. Симеон Лехаці. Путевые заметки, перевод с древнеармянского М. О. Дарбинян, 1965. – 324 с. – (“Памятники письменности Востока”, IX). 37. Тулеубаева С. А. Об изучении памятников письменности Востока в Казахстане (Лингвоисторико-ведческий аспект) / С. А. Тулеубаева // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби. – 2010. – № 2 (51). – С. 97–100. 38. Шевченко Ф. П. Армяне в украинском казацком войске в XVII–XVIII вв. / Ф. П. Шевченко // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1965 – Вып. II. – С 93–100. 39. Akinian P. N. Katalog der Armenischen Handschriften zu Lewów und Stanislawów. – Wien, 1961. – 484 s. 40. Barącz S. Pamiątki miasta Stanisławowa. – Lwów, 1858. – 192 s. 41. Barącz S. Rys dziejów Ormiańskich.– Tarnopól: Drukiem Józefa Pawłowskiego, 1869. – S. 319 s. 42. Bischoff F. Urkunden für Geschichte der Armenier in Lemberg / F. Bischoff // Archiv für Kunde Oesterreichischer Geschichtsquellen, Wien, 1865. – Bd. 32. – 155 s. 43. Dachkévytch Ya., Tryjarski E. “La Chronique de Pologne” – un monument arméno-kiptchak de première moitié du XVII siècle // Rocznik Orientalistyczny. – 1981. – T. 42. – Z. 1. – S. 5–26. 44. Deny J. Liarmeno-coman et les “Ephemerides” de Kamieniec: 1604 ñ 1613. – Wisbaden, 1957. – P. 38–41. 45. Mańkowski T. Archiwum lwówskiej katedry ormiańskiej. – Archeion / Mańkowski. – Warszawa, 1932. – T. 10. – S. 1–11. 46. Roszko K. Rękopisy Ormiańskie w zbiorach polskich / K. Roszko // Przegląd Orientalistyczny. – T. 40. – Z. 4. – 1961. – S. 479–483. 47. Szaraniewicz I. I. Ormianie na Rusi i Podolu / I. Szaraniewicz // Szkofa. – T. II. – Lwów, 1868. – С. 279–286. 48. Schüt E. An Armeno-Kipchak chronicle on the polish-turkish wars in 1620–1621 / E. Schüt. – Budapest, 1968. – 216 p. – (Bibliotheca Orientalis Hungarica. – Vol. XI). 49. Tryjarski E. О “Historii wojny chocimskiej” i autorach ormiańskich kronik kamieniec kich / E. Tryjarski // Przegląd Orientalistyczny – 1959. – № 2. – S. 211–214. 50. Vásáry István Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle / I. S. Vásáry // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – T. XXII. – Budapest: Akademiai Kiado, 1969. – P. 139–189. 51. Акопян В. А. Армянские историки об Украине и украинских городах / А. А. Акопян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 67–76.

Иван Тымів

АРМЯНСКИЕ ЛЕТОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ О ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИХ НАБЕГАХ НА УКРАИНУ В XVI–XVII В.

В статье рассмотрено сообщения армянских летописных источников о татарских и турецких походах на украинские земли в XVI–XVII вв.; раскрыто содержание парижской и венецианской редакций “Каменицкой хроники” и других летописей; уяснено хронологию нападений и их численность, последствия вражеских вторжений; освещено результаты современных историко-ведческих исследований армянских летописей отечественными и зарубежными историками; объяснено информационную важность хроникальных сообщений армянских источников для изучения истории османских и татарских нападений на Украину.

Ключевые слова: архивы, армянские хроники, рукописи, историко-ведческие исследования, набеги.

Ivan Tymiv

THE ARMENIAN CHRONICLE SOURCES ABOUT THE TURKISH AND THE TARTAR INVASIONS TO UKRAINE IN THE XVI–XVII CENTURY

This article considers the report of the Armenian chronicle sources about the Tartar and Turkish campaigns to the Ukrainian territory in the XVI– XVII century. It also points out the contents of the Parisian and the Venetian versions of the “Kamianetska Khronika” and other chronicles, provides the chronology and the numbers of attacks, the consequences of the enemy invasions and shows the results of the modern historical researches of the Armenian chronicles made by the domestic and the foreign historians. In the article the author finds out the informative importance of the chronicle information of the Armenian sources to study the history of the Ottoman and Tartar invasions to Ukraine.

Key words: archives, the Armenian chronicles, manuscripts, historical researches, invasions.